

Шкільна бібліотека

Володимир Малик

Горить свіча

Роман

Харків
«ФОЛІО»
2019

*Чорна рілля заорана, кістьми густо
засіяна, білим тілом зволочена і кровію
сплощена.*

Народна пісня

ЗАМІСТЬ ПРОЛОГУ

В літо 6746 (1237). Окаянні татарове зимували коло Чорного лісу і звідти прийшли тайкома лісами на Рязанську землю на чолі з царем їхнім Батиєм... І обложили Рязань, і огородили її острогами у місяці грудні, в шістнадцятий день... Князь же Юрій Рязанський заперся в місті з мешканцями, а князь Роман відступив до Коломни зі своїми людьми. І взяли татари приступом місто двадцять першого грудня, убили князя Юрія Інгваровича та його княгиню, а людей умертвили — одних вогнем, а інших мечем — чоловіків, і жінок, і дітей, і ченців, і черниць, і священників. І було безчестя черницям, і попадям, і добрим жонам, і дівицям перед матерями та сестрами. Тільки єпископа уберіг Бог: він виїхав перед тим, як татари почали оточувати місто. І, перебивши людей, а інших забравши в полон, вони підпалили його...

*І був се по літочисленню язичників-мунгалів тапику-іль,
себто рік Куриці.*

В літо 6747 (1238). А татари пішли і захопили Москву, а князя Володимира, сина великого князя Юрія, взяли в полон. І пішли незліченною силою, проливаючи кров християнську, до Володимира, і... взяли місто, і підпалили його. Побачили князі, і єпископ, і княгині, що місто горить і люди вмирають у вогні, а інших рубають мечами, і побігли — князі в Середнє місто, а єпископ і княгиня з невістками, і з дочкою, княжною Феодорою, і з онучатами, і з іншими княгинями, і бояринями, і многими людьми — в церкву Святої Богородиці і зачинилися на хорах. А татари взяли Середнє місто, вибили двері церкви і, зібравши багато дров, обклали церкву і підпа-

лили. І всі, хто був там, задихнулися — і так віддали душі свої в руки Господа. А інших князів і людей татари порубали. І звідти вони розсіялися по всій землі Володимирській... І полонили всі міста по Волзі до самого Галича Мерського... А інші пішли до Юр'єва, і до Переяславля, і до Дмитрова і взяли ті міста. А ще інші пішли і взяли Твер і вбили в ній сина Ярославового. І всі міста захопили в Ростовській та Суздальській землях за один місяць лютий, і немає такого міста аж до Торжка, де б вони не побували.

Звідти Батий пішов до Козельська. Був у Козельську князь великий юний по імені Василій. Мешканці Козельська, порадившись між собою, вирішили самі не здаватися поганим, а скласти свої голови за християнську віру. Татари ж прийшли і обложили Козельськ, як і інші міста, і почали бити з пороки¹. І, вибивши стіну, піднялися на вал. І зав'язалося тут жорстоке побоїще, так що городяни різалися з татарами на ножах, а інші вийшли з воріт і напали на татарські полки так, що перебили чотири тисячі татар. Коли Батий узяв місто, він перебив усіх, навіть дітей. А що сталося з князем Васи́лієм, невідомо. Кажуть, у крові втопився... І звелів Батий з тих пір називати Козельськ не Козельськом, а Злим містом. Адже тут загинуло три сини темників², і не знайшли їх серед безлічі трупів.

Звідти пішов Батий у Поле, в Половецьку землю.

Із книги італійця Джіованні дель Плано Карпіні «Історія монголів»: «У Команії (землі половців) ми знайшли незчисленні голови і кістяки мертвих людей, що лежали на землі, мов гній... Ті люди були язичники. Вони не обробляли землю, а харчувалися скотом, не будували хат, а жили в шатрах. Їх винищили татари і поселилися в їхній країні, а тих, хто залишився, перетворили на рабів».

І був то нокай-іль, тобто рік Собаки.

В літо 6748 (1239). Взяли татари Переяслав-Руський³ 3 березня, і єпископа Симеона вбили, і людей побили, і град спалили вогнем, і людського полону багато взяли, а навколишні міста і села вогнем попалили.

¹ Пороки — стінобитні пристрої.

² Тьма — монгольський військовий корпус на 10 000 воїнів. Темник — начальник тьми.

³ Переяслав-Руський — тепер Переяслав-Хмельницький.

А восени в силі великій оточили Чернігів, і лютий був бій біля Чернігова. І переможений був Мстислав Глібович, онук Святослава Ольговича, і множество війська його було перебито, а сам він ледве втік.

І впав Чернігів 18 жовтня.

І був то кака-іль, тобто рік Свині.

Розділ I ХАРМАНКІБЕ¹

1

Погромивши Чернігів і сплюндрувавши південну і східну Сіверщину, Менгу-каан², син Толуя, онук Чінгісхана, двоюрідний брат Батия, спустився зі своїми значно поріділими після безперервних боїв туменами³ понад Сеймом та Десною до Києва і третього дня місяця січня 1240 року, по-монгольському кулкун-іля, тобто року Миші, зупинився на низинному березі Дніпра, біля городка Пісочена.

Стояв сонячний морозний день. Шлях орді перегородила вкрита торосистою кригою та приметена снігом широка ріка. А небо над нею було чисте і голубе, як очі орусутської дитини.

Каан виїхав на невисокий пагорб і там зупинив свого вороного коня. Звідти довго дивився на стрімкий протилежний берег, де височіли могутні вали і потемніли від часу та негоди дерев'яні заборолла великого міста. Такого великого і пишного, якого каан ще й не бачив ніде. Скільки там церков і яким ширим золотом сяє позолота їхніх куполів та хрестів! А на заборолах — тисячі завмерлих від жаху городян, і над ними тривожно лине навкіл нестихаюче калатання дзвонів на сполох — бем, бем, бем!

Все це не тільки здивувало, зачудувало Менгу, а й потрясло його. Яка велич і краса! Яка могуть! Місто на горах, мов велетенський корабель, здавалося, пливло в блакиті над зеленими борами, а під ним, унизу, над самою рікою, розкинулося ще одне таке ж велике місто, що з верхнім складало,

¹ Харманкібе — Київ.

² Менгу — так називали хана Мунке наші літописи.

³ Тумен — те що й тьма, тобто 10 000 воїнів.

власне, єдине ціле, бо було обнесене спільним валом, хоча й нижчим. То був Поділ.

Каан довго, мов заворожений, споглядав це диво. Потім хрипко вигукнув:

— Харманкібе! Харманкібе! Києву! Прадавня столиця землі орусутів! Я прийшов, щоб підкорити тебе! Я, Мунке, прийшов!

Йому було років сорок. Безбороді вилицювате обличчя, маленький кирпатий ніс та невисокий зріст не виділяли його з-поміж нойонів¹, що трималися позад нього на деякій відстані. Але в голосі вчувалася сила і звичка повелівати людям.

Кінь під ним раптом нетерпляче забив копитом, ніби збирався перестрибнути через ріку, і це нетерпіння передалося вершнику. Менгу підняв камчу² і, ткнувши нею прямо поперед себе, владно вигукнув:

— Ми повинні взяти це місто!

Нойони та баатури³ враз наблизились до нього. Нойон Ахмил на правах родича, бо тримав ханську сестру, поправив на круглій голові оторочений лисячим хутром малиновий борик і, вклонившись, заперечив:

— Нині не візьмемо, каане.

— Чому?

— Сил малувато. Багато хоробрих баатурів полягло під Черніговом, у самому Чернігові та й по всій Сіверській землі.

— Я не кажу брати силою. Спробуємо взяти спокусою! І хитрістю!.. Ще вчора, з дороги, я послав до Києва одного орусута. Він буде там моїми очима і вухами!

— А якщо обдурить?

— Не обдурить! У нас у полоні вся його сім'я — жона, діти, старі батьки... Я пообіцяв йому за вірну службу забезпечити їм тепле і ситне життя, до якого вони всі звикли, бо той орусут був князівським тіуном⁴. Він повзав переді мною, мов черв'як, і клявся, що зробить усе, що я накажу. Він винюхає там усе, що нам треба знати!

— Ойє, ойє⁵! Це добре!

¹ Нойони — монгольські феодали.

² Камча — нагайка.

³ Баатур — визначний воїн, витязь.

⁴ Тіун — управитель князівського або боярського маєтку.

⁵ Ойє — так.

— А зараз пошлемо, як ми це всюди робимо, послів, щоб умовити мешканців Харманкібе і їхнього коназа Микаїла піддатися нам по добрій волі. Після падіння Переяслава та Чернігова кияни он як нажахані нашою несподіваною з'явою тут! — і він показав на київські вали, усіяні тисячами людей. — Тож коли пообіцяємо їм життя, вони з радістю відчинять нам свої Золоті ворота!

— Ойє, ойє! А потім що?

— Потім?.. Нам би тільки виманити їх із міста, а тоді ми зробимо з ними те, що робили повсюди, — хитро примружився каан. — Майстрових — у неволю, дівчат та молодичь — воїнам на потіху, а старих, малих і, особливо людей визначних, багатих та книжників — під сокиру та соїл!

— Ойє, ойє! Мудрі слова мовиш, каане! Послати послів! А може, рибка якраз і клюне!.. Тільки — кого послати?

Менгу замислився, обвів поглядом присутніх. Ніхто не опустив очей: кожному хотілося стати послом, бо, окрім слави, ця небезпечна, але почесна місія при щасливому її завершенні може принести велике багатство — рабів, золото, срібло, одяг, зброю. Хто ж не хоче відразу розбагатіти?

— Старшим послом піде сотник Жокте, — сказав після довгої мовчанки каан і ткнув нагайкою до суворого на вигляд баатура, що сидів на коні міцно, мов дуб, і пожирав каана вузькими чорними очима.

— Жокте? Простий баатур з аратів? — пролунало розчароване зітхання.

— Він заслужив цієї честі: перший зі своєю сотнею ввірвався в Чернігів, і там, де ступила його нога, не залишилося нічого, крім попелу та трупів! Я люблю хоробрих і безжальних людей! Поїде Жокте і візьме з собою чотирьох — кого сам захоче. А також — терджумана³ Шарапа.

Жокте задоволено ошкірнувся, сплигнув з коня і по звичаю, запровадженому Чінгісханом, упав перед кааном ниць, простягнув наперед руки і між ними поцілував мерзлий дніпровський пісок, перемішаний кінськими копитами з снігом.

¹ Соїл — булава, довбешка.

² Арати — кочовики-простолоюдини.

³ Терджуман — перекладач, товмач.

— О всемогутній каане! Дякую за ласку й довіру!.. Тільки Шарапа ніяк мені взяти — прокляті орусуті проткнули тому кипчаків¹ списом груди.

— А був ще один кипчак — Осавлук. Здається, він теж знає мову орусутів?

— Той дістав стрілу в ногу і тепер зализує рану.

— Тоді візьми когось іншого, хто знає нашу мову і орусутську або хоча б кипчацьку і орусутську. Гадаю, знайдеться такий?

— Серед боголів² мого молодшого брата десятника Жадігера є один молодий орусут, що був полонеником у кипчаків, а торік разом з ними потрапив у наш полон, — він по-кипчацьки лопоче, як справжній кипчак, та й по-нашому вже добре навчився. То, може, його?

— Приведи до мене — подивлюся, поговорю з ним.

Жокте кивнув братові Жадігеру, такому ж жилявому, похмурому баатурові, що виглядав через голови нойонів, і той миттю помчав до коша³. За якусь хвилину привів і кинув до ніг каанові раба-орусута, обірваного, брудного, знеможеного, з кангою⁴ на шиї.

— Ось він! — буркнув коротко і відступив назад.

— Встань! — наказав Менгу. — Як тебе звати?

Раб підвівся, обтрусив з колін сніг, зняв з кудлатої голови стару кипчацьку шапку з облізлого заячого хутра і без страху глянув у вічі можновладному монголові, перед яким тремтіли не тільки підкорені племена, а й уся орда, бо Менгу був жорстокий та безпощадний.

— Я Добриня... Правда, піп назвав мене при хрещенні Костянтином, але для батьків це ім'я було чуже, незвичне, і вони відразу прозвали мене по-старовинному — Добринею. Так що я Добриня.

Менгу пильно вдивлявся в орусута. Одягнений він був у пошарпаний, заяложений кипчацький чапан⁵ і взутий у розбиті гутули⁶. На його густо зарослому, як і в усіх орусутів, обличчі ясніли голубі, як небо, очі. Менгу ніяк не міг звикнути до такого кольору очей. У тій частині Всесвіту, що вже був завойований монголами, люди мають чорні або карі очі,

¹ Кипчак — половець.

² Богол — раб.

³ Кіш — стан, місце розташування орди чи загону кочовиків.

⁴ Канга — дерев'яна колодка на шию.

⁵ Чапан — верхній одяг.

⁶ Гутули — чоботи.

ЗМІСТ

Замість прологу	3
<i>Розділ I. Харманкібе</i>	<i>5</i>
<i>Розділ II. Калиновий Кут</i>	<i>57</i>
<i>Розділ III. Князі</i>	<i>97</i>
<i>Розділ IV. Княжа Гора</i>	<i>150</i>
<i>Розділ V. Облога Києва</i>	<i>188</i>
<i>Розділ VI. Облога триває</i>	<i>235</i>
<i>Розділ VII. Падіння Києва</i>	<i>263</i>
<i>Розділ VIII. Шляхи, шляхи...</i>	<i>318</i>
<i>Розділ IX. Неволя</i>	<i>350</i>
<i>Розділ X. Баримтача</i>	<i>384</i>